

адам экендигин күчөтүү максатында күмүш, алтын сыяктуу кымбат баалуу металлдар да сөйкө сөзү менен айкашып келе жатат.

Жыйынтык

Сөйкөгө байланыштуу салттар кыргыздар арасында да, өзбектер арасында да байыртадан келе жаткан салт болуп, өзүнчө этнографиялык мааниге ээ. Ошону менен бирге, эки элдин асем буюмдары байыркы маданиятыбыздын ажырагыс бөлүгү катары улуттук жүзүбүздү көрсөтөт. Ошондуктан да алар жөнүндө билүү, аларга байланыштуу болгон элдик көз караштарды кадырлоо бүгүнкү жаштардын руханий милдети болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Кошоктор. Эл адабияты сериясынын 21-тому. ББК 82.3 (2Ки).-Б.: Шам, 2002. - 309 б.
2. **Собиров, О.** Келиной кўшиқлари. Халқ кўшиқлари ва терминлари [Текст] / О.Собиров.- Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. - 240 б.
3. Кыргыздын улуттук маданияты. УДК 008 (575.2).- Бишкек, 2012.
4. **Мардонова, Г.** Ўзбек халқ кўшиқлари [Текст] / Г. Мардонова.-Тошкент: Ўзбекистон, 2015. - 133 б.
5. **Мирзаева, С.Р.** Ўзбек халқ афсун дуоларининг тематик таснифи (дорулфунуннинг ўзбек тили ва адабиёти бўйича муаллимлар тайёрловчи бўлимига ўқув методик қўлланма) [Текст] / С.Р. Мирзаева.- Андижон, 1992. - 45 б.
6. **Хаджиматова, Н.А.** Художественно-материальная культура узбекского народа на примере головного убора тюбетейка [Текст] / [Н.А. Хаджиматова, Г.Т. Максытова, Ж.А. Жээнбекова] // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2010. – №1. – С. 24 – 27.
7. **Кедейбаева, Ж.А.** Особенности восприятия мира древних кыргызов [Текст] / Ж.А. Кедейбаева, Ж. Жанибек кызы // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2014. - №2. – С. 64 – 66.
8. **Турдугулова, К.М.** Түрк элдеринин тили, адабияты менен маданиятынын эволюциялык өнүгүү этаптары [Текст] / К.М. Турдугулова // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2014. - №3. – С. 103 – 106.

Поступила в редакцию 3.06.2021г.

УДК: 81

Шакирова М.Р.

к.ф.н., доцент Джалал-Абадского госуд. унив. им. Б.Осмонова, Кыргызская Республика

Калыбекова З. С.

к.ф.н., доцент Джалал-Абадского госуд. унив. им. Б.Осмонова, Кыргызская Республика

К.К. ЮДАХИНДИН КЫРГЫЗЧА-ОРУСЧА СӨЗДҮГҮНӨ ТЕРМИНДЕРДИН КИЙИРИЛИШИНДЕГИ АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕР

Изилдөөнүн максаты болуп К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүнө» терминдердин киргизилиши - бардык эле илимдердин тармагы боюнча терминдердин киргизилбегендиги, себептери, кандай кырдаалдардан улам илимдин айрым тармактарындагы терминдер арбын, айрым тармактардын терминдери дээрлик киргизилбей калгандыгы тууралуу сөз кылуу. Сөздүк жаралып жаткан учурдагы кыргыз элинин турмушундагы социалдык-саясий, маданий-экономикалык жана илимий-техникалык жаңылыктар, жетишкендиктер, элдин турмуш-тиричилигиндеги жаңыча өзгөрүүлөр терминдердин сөздүккө кийирилишинде чоң роль ойногондугун көрсөтүү. Ошол максатта айрым терминдердин орус тили аркылуу келип киргендеги турпатынын сакталып жазылышы тууралуу да айтылып, сөздүккө камтылган терминдердин ичинен айыл чарба тармагына, физикага, астрономиялык илимге, театр, кино, музыка, сүрөт, спорт өнөрлөрүнө тиешелүү терминдерден мисалдар келтирилип, айрымдары талкууга алынды.

Негизги сөздөр: сөздүк; термин; ар түрдүү кырдаалдар; илим менен техникалык жаңылыктар; жаңы өзгөрүүлөр; саясий абал; айыл чарба тармагына тиешелүү терминдер.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ВКЛЮЧЕНИЯ ТЕРМИНОВ В КЫРГЫЗСКО-РУССКИЙ СЛОВАРЬ К.К. ЮДАХИНА

Целью настоящей работы является проанализировать отраслевые термины, включенные в кыргызско-русский словарь К.К.Юдахина, являющегося кладезем основного словарного фонда кыргызского языка, также рассмотреть причины и условия, в результате которых те или иные термины не включены в данный словарь. С развитием науки, техники и хозяйственной жизнедеятельности носителей кыргызского языка увеличивается число терминов, но несмотря на это большая часть этих терминов требуют более тщательного изучения, унификации, проблема которых может решаться, в основном, их включением именно в данный монументальный шедевр. Конечно, со дня выпуска словаря прошло около 50 лет, кардинально изменились экономика, социально-политическая обстановка в стране, образование, наука. Авторы данной статьи сгруппировали термины по отраслям и выражают уверенность, что с проблемой их включения можно унифицировать и идентифицировать отраслевые термины кыргызского языка. Для примера приведены термины многих отраслей кыргызской терминологии как сельское хозяйство, физика, астрономия, театр, кино, музыка, изобразительное искусство, спорт и др. и некоторые из них сопровождаются лингвистическим анализом.

***Ключевые слова:** словарь; термин; различные ситуации; новшества науки и техники; новые изменения; политическая обстановка; термины сельского хозяйства.*

SOME PROBLEMS OF INCLUDING TERMS IN THE KYRGYZ-RUSSIAN DICTIONARY BY K. K. YUDAKHIN

The purpose of this article is to analyze the sectoral terms included in the Kyrgyz-Russian dictionary of K.K. Yudakhin, which is a treasure trove of the main vocabulary of the Kyrgyz language, and also to consider the reasons and conditions as a result of which certain terms are not included in this dictionary. With the development of science, technology and economic activity of native speakers of the Kyrgyz language, the number of terms increases, but despite this, most of these terms require more careful study, unification, the problem of which can be solved mainly by their inclusion in this monumental masterpiece. Of course, about 50 years have passed since the release of the dictionary, and the economy, the socio-political situation in the country, education, and science have changed dramatically. The authors of this article have grouped the terms by industry and express confidence that with the problem of their inclusion, it is possible to unify and identify the industry terms of the Kyrgyz language. For example, the terms of many branches of Kyrgyz terminology such as agriculture, physics, astronomy, theater, cinema, music, fine arts, sports, etc. are given. and some of them are accompanied by linguistic analysis.

***Keywords:** dictionary; term; various situations; innovations of science and technology; new changes; political situation; terms of rural economy.*

Буга чейин К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндөгү» терминдер маселесине токтолуп, алардын изилденишине, бир канча терминдердин ичинен филологиялык терминдердин берилишине токтолуп, илимий көз карашыбызды билдиргенбиз. [1. Шакирова М. Макала/ Түркия, 2016. 2. Шакирова М. макала /Бишкек, 2017.]

Чындыгында, сөздүктө тилдин лексикалык тармактарынын кеңири таралган түрү катары өзүнчө спецификалык бөтөнчөлүккө ээ болгон терминдер бир топ камтылган. Бирок бардык илимдердин тармагы боюнча терминдер киргизилген эмес. Эмне себептен, кандай кырдаалдардан улам илимдин айрым тармактарындагы терминдер арбын, айрым

тармактардын терминдери дээрлик киргизилбей калгандыгына ушул макалада кененирээк токтолобуз.

Терминдер лексиканын башка тармактык түрлөрүнөн айырмаланып, коомдук турмуштагы илим менен техника, маданият менен искусство, айыл чарба менен өнөр жай ж.б. тармактарындагы аталыштарды, түшүнүктөрдү, аларга тиешелүү закондор менен эрежелерди атоо үчүн атайын колдонулган термин сөздөрдүн жыйындысы катары кыргыз тилинин лексикалык сөз катмарларынын бир тобун түзүп турары белгилүү. [1.Орузбаева Б.Ө. 1983. 2. Розенталь О.С. 1976. 3.Тыныстанов К. 1933.]

Академик К.К.Юдахин түзгөн кыргызча-орусча сөздүктүн экинчи басылышындагы сөздөрдүн активдүү чогултулуп жыйналып сөздүккө киргизилишин болжол менен 1960-жылга чейинки жумуштардын натыйжасы катары кароого болот. Ошентип, сөздүктүн экинчи басылышы кыргыз тилинин жаңы алфавит – кириллицага негизделген азыркы алфавит менен иштей башташынын отуз жылдык тажрыйбасын баштан кечирип жатканда ишке ашырылып, кыргыз элинин турмушундагы социалдык-саясий, маданий-экономикалык жана илимий-техникалык жаңылыктардын, жетишкендиктердин мезгили болуп эсептелген доорлордо жарыкка чыгарылган. Мына ошондуктан К.К.Юдахин түзгөн кыргызча-орусча сөздүккө совет мезгилиндеги, социалисттик курулуштун жетишкендиктери катары социалдык-саясий, маданий-экономикалык жана илимий-техникалык тармактар боюнча терминдердин киргизилиши закон ченемдүү көрүнүш болуп саналат. Автор өзү алгы сөздө: “За истекшие сорок восемь лет в жизни киргизского народа произошли коренные изменения, а это привело и к большим изменениям в языке, и, прежде всего, в его лексике” [Юдахин, 1965: 8],- деп жазган. Ал эми жаңы заман келип, социализмдин курулушу менен кыргыз элинин турмушундагы олуттуу өзгөрүүлөргө байланыштуу кыргыз тилинде эсепсиз терминдердин пайда болгондугу баарыбызга белгилүү. Мына ошол терминдердин басымдуу көпчүлүгү орус тилинен кабыл алынган.

Сөздүктө орус тилинен кабыл алынган лексикалык бирдиктерге (р) деп атайын белги коюлган. Ошону менен бирге орус тилинен тыбыштык түзүлүшү өзгөртүүсүз кабыл алынган сөздөргө андай белгилер коюлбай, “без помет остаются заимствования из русского, если они сохраняют форму оригинала: агрегат, агротехника, газета, журнал и т. п.” [Юдахин, 1965: 8],- деп эскертет автор. Бул, албетте, кыргыз тилинин 1953-жылы кабыл алынган жаңы орфографиялык эрежелеринин сакталышы болуп саналат. Ошол эрежелерде: “орус тилинен же орус тили аркылуу башка тилдерден кирген сөздөр негизинен толук бойдон орус тилиндеги жазылышын жана айтылышын сактайт. М: *спутник, космос, термос, трактор, трибуна ж.б.*” [Кыргыз тилинин жаңы орфографиялык эрежелери, 1953],- деп жазылып кабыл алынган. Кыргыз тилинде орус тилинен тыбыштык составы өзгөртүүсүз кабыл алынган сөздөр өтө көп кездешет. К.К.Юдахин түзгөн кыргызча-орусча сөздүктө орус тилинен кабыл алынып өздөштүрүлгөн терминдердин да дээрлик бардыгы орус тилиндегидей болуп жазылып, тыбыштык түзүлүшүн өзгөрткөн эмес.

Ар бир илим тармагынын, саясий-экономикалык жана маданий турмуштун көпчүлүк калкка белгилүү болгон деп эсептелген терминдер гана киргизилген.

Сөздүктөгү терминдердин бир тобу совет доорундагы элдин турмуш-тиричилигиндеги жаңыча өзгөрүүлөргө байланыштуу болуп саналат. Ошол кездеги заман падышалык Россиянын эзүүсүнөн кутулуп, кыргыз эли совет доорунда жашап, турмуш-тиричилигин өзгөртүп, элдин баары илимге, билимге умтулуп, көпчүлүктүн ошол заманга

ыраазычылыгы арткан мезгил эле. Эл отурукташып, колхоздоштуруу ишке ашып, адамдар ири чарбаларга биригип, жашоо онолуп, балдарды окутуу жолго коюлуп, маданияттын өсүшү сыяктуу көрүнүштөрдүн бардыгы элдин тилинде чагылдырылып, мына ошолор сөздүккө киргизилген. Элдин коомдук турмушунун өзгөрүшүнө байланыштуу айтылган *актив, активист, архив, бригадир, вожатый, дворян, демонстрация, демонстрант, демократ, демократия, дирекция, забастовка, завком, кандидат, кандидаттык, кандидатура, каникул, капитализм, колхоз, коммуна, коммунизм, коммунист, комсомол, комсомолец, комсомолка, кооператив, обком, райком, район, ревком, реализм, революция, революционер, салют, совхоз, социализм ж. б.* сыяктуу жаңы-жаңы түшүнүктөр пайда болуп, жаңы-жаңы сөздөр жаралган. Сөздүктө булар сыяктуу өзгөртүүсүз кабыл алынган сөздөр, жогоруда айтылгандай, кабыл алынган деген белгиси коюлбай эле жазылган. Азыркы кезде булардын ичинен *вожатый, комсомол, обком, райком, ревком, колхоз, совхоз, актив, дворян, демонстрация, демонстрант, завком, коммунизм, обком* деген өндүүлөрү колдонулбай унутулуп, тарыхый сөздөрдүн катарына өтүп баратат. Бул сөздөр кыргыз элинин 1924 – 1990-жылдар аралык турмуш-тиричилигинен кабар берип, ошол доордо колдонулуп, азыр историзмдерге айланып бараткан сөздөр болуп саналат. Мындай сөздөр менен бирге өлкөнү башкарууда, элдин турмуш-тиричилигиндеги түшүнүктөр, ошондой уюшулуулар да болбой калды.

Илим менен техникалык өсүштөрдөн, илим менен техникалык жаңылыктардан кабар берген терминдер сөздүккө мол киргизилген. Айыл чарба тармагы боюнча терминдердин тобун К.К.Юдахин кыргызча-орусча сөздүктө с.-х. (сельское хозяйство), вет. (ветеринария) деген белгилер менен каттаган. Ушул тармакка тиешелүү болгону менен, мындай белгилердин коюлбагандары да арбын: *Агроном, агротехника, агрегат, ветврач, ветлаборатория, ветеринар, ветеринария, завферма, завхоз, звено, звеновой, зоотехник, зоотехника, агет, дыйкан, кетмен, күрөк, пайнап, шалы, күрүч, шалыкер, шалыная, багбан ж.б.* толуп жаткан терминдерди, сөздөрдү кошууга болот. Айыл чарба машиналарынын, айыл чарба шаймандарынын аталыштарын, алардын бөлүктөрүн билдирген термин сөздөрдүн да ушул топко тиешеси жок эмес. Булардан башка айыл чарбасында өндүрүлгөндөргө тиешелүү айтылыштар да арбын чагылдырылган. Албетте, айыл чарба тармагына тиешелүү *агет, дыйкан, кетмен, күрөк, пайнап, шүдгөр, шалы, шалыкер, шалыная* деген сыяктуу иран тилдеринен келип кирген сөздөрдүн терминдик касиетке караганда кыргыз тилинин кесиптик лексикасына тиешелүүлүгү көбүрөөктөй. Мындай сөздөрдүн, иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн кыргыз тилине келип кирген мезгили бир топ узагыраак убакытта болгондугу, аларды өз турмуш-тиричилигинде дээрлик көпчүлүк аймактарда жашаган кыргыздар өздөштүрүп, алардын көпчүлүгүнүн терминдик касиеттен кесиптик сөз касиетине андан жалпы элдик лексиканын составына өтүп бараткандыгы байкалат. К.К.Юдахин мындай сөздөргө термин сөз дегендей же кесиптик сөз дегендей белгилерди койгон эмес.

Физика илимине тиешелүү болгон терминдер сөздүктө салыштырмалуу азыраак чагылдырылган. Чыныгы илимий терминдер болуп эсептелген: *аксиома, акустика, барометр, линза, логарифм, оптика, электр, электрон, электроника, ядро, рентген, радио, механика, формула* деген сыяктуу физикалык терминдер сөздүктө берилип, алардын айрымдары гана (мисалы, электр, радио) активдүү лексиканын катарында болбосо,

калгандарынын бардыгы адистердин гана речинде жана физика илимине тиешелүү мекемелерде гана колдонулат.

Астрономиялык илим боюнча терминдердин да бир канчасынын сөздүктө камтылгандыгына күбө болдук: *астрономия, атмосфера, география, географ, геолог, геология, стратосфера, жетиген, чолпон, үркөр, көнөк, тараза, саманчы жолу, уран, нептун, меркурий, марс, плутон, сатурн, венера, юпитер ж.б.* Булардын бир тобу (*атмосфера, жетиген, чолпон, үркөр, саманчы жолу*) кыргыз тилинин активдүү лексикалык катмарына кирет. Башкалары тиешелүү адистердин кебинде колдонулуп, жалпы эл күндөлүк турмуш-тиричилигинде колдоно бербейт.

Театр, кино, музыка, сүрөт, спорт өнөрлөрү боюнча сөздүктө бир топ терминдер бар. Жашоонун маданий көрүнүшүнүн бул тармактары калың элди өзүнө тартып, анда колдонулган терминдер эл тарабынан бат эле өздөштүрүлүп кетет. Бир нечесин мисалга алабыз: *акварель, акробат, актер, аккорд, артист, балерина, балет, баскетбол, бильярд, вальс, граммафон, патефон, кино, кинофильм, танец, театр, трагедия, клавиш, клавиатура, клуб, кларнет, комедия, цирк, филармония, премьера, симфония, скульптор, стадион, бейне, айкел, ария, художник, баскетбол, футбол, волейбол, лыжа, кросс, эстафета, старт, финиш, тренер, скрипка, альпинизм, киноматография, киноаппарат, киностудия, пейзаж, рифма, ритмика, роль, рояль, романс, пианино, гитара, балалайка, портрет ж.б.*

Калың элдин турмуш-тиричилиги, эс алуусу театр, кино, музыка, сүрөт өнөрлөрү жана спорт менен байланышып, бул тармактар боюнча терминдердин көпчүлүгү бат эле жалпы элдик лексиканын катарына өтүп кете берет. Ошондуктан булардын арасынан аз пайдаланылып, колдонулушу чектелгендери салыштырмалуу абдан аз. Жогоруда мисалга келтирилген сөздөрдүн арасынан *акварель, акробат, аккорд, балерина, балет, граммафон, грессмейстр, патефон, кларнет, премьера, романс, балалайка деген сыяктуу бир тобу эле чектелүү колдонулуп, артист, баскетбол, бильярд, вальс, кино, кинофильм, театр, клавиш, кросс, старт, тренер, пейзаж, роль, гитара, портрет* жана башкалары активдүү лексиканын катарына өткөн.

Спорт боюнча терминдердин көпчүлүгү орус тилинен же орус тили аркылуу башка тилдерден кабыл алынып, кээ бирлери кыргыз тилине которулуп, активдүү лексикада колдонулуп жүрөт: *күрөш, чуркоо, секирүү, мара, машыктыруучу, таймаш, беттешүү ж. б.*

Мындан сырткары, сөздүктө социалдык-саясий терминдер, техникага байланыштуу терминдер, математика илими боюнча калыптанган терминдер, филология тармагы боюнча бир топ терминдер, адабиятка, химия илимине, биология илимине, медицинага, курулушка, экономика тармагына, билим берүү, илим изилдөө иштерине тиешелүү терминдер бир топ орун алган. Кийинки макалаларыбызда буларга өз-өзүнчө токтолууну туура көрдүк.

Жыйынтыктар:

1. Академик К.К.Юдахин өз эмгегинде котормо сөздүктүн өзгөчөлүгүнө ылайык, терминдерди которууда алардын табиятын эске алгандыгын байкоого болот. Терминдерди сөздүккө кийирүүсүнө автор мындайча шилтеме берет: "...самый состав словника значительно обновился: многие устаревшие термины заменены ныне существующими,

прибавились новые, которых раньше не было. Эти термины взяты не из терминологических словарей, а непосредственно из тех специальных статей, главным образом, газетных, где эти термины появляются уже как общеупотребительные” [Юдахин, 1965:11]. Сөздүккө өз учурунда активдүү колдонулган деп эсептелген терминдердин киргизилгенине аракет жасалганын автордун жогорудагы жазгандарынан байкоого болот;

2. Биз белгилеп өткөндөй, кыргызча-орусча сөздүктүн жарыкка чыкканына жарым кылымга жакын убакыт болуп, ушунча мезгил аралыгында тилдик өзгөрүүлөргө терминдердин да дуушар болгондугу байкалды;

3. Иликтенип өткөн тармактар терминдеринин бир тобу эскирип, бир тобунун ордуна башка бир терминдердин колдонулуп жаткандыгы белгилүү болду.

Колдонулган адабияттар:

1. **Биялиев, А.** Бүркүтчүлүк терминдеринен. Түркологические исследование: сб. ст. посвящ. 80 летию акад. К.К.Юдахина [Текст] / А.Биялиев. –Фрунзе, 1970. – Б. 238-248.
2. **Биялиев, А.** Кыргыз тилиндеги аңчылык терминологиясынын составы жана анын терминдеринин түзүлүшүнүн айрым маселелерине карата Кыргыз тили боюнча изилдөөлөр: жаш окумуштуулардын жыйнагы [Текст] / А.Биялиев. – Фрунзе, 1970. – Б.68-83.
3. **Дүйшөналиева, Т.** Киргизские народные термины животноводства [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол.наук: Т.Дүйшөналиева.– Фрунзе, 1971. - 23 с.
4. **Кыргыз тилинин** жаңы орфографиялык эрежелери, 1953.
5. **Орузбаева, Б.О.** Кыргыз терминологиясы [Текст] / Б.О. Орузбаева. – Бишкек,1983. – 152 б.
6. **Розенталь, О.С.** Словарь-справочник лингвистических терминов [Текст] / О.С. Розенталь. - Москва, 1976. - 544 с.
7. **Тыныстанов, К.** Терминдер: коом-экономикалык терминдери [Текст] / К.Тыныстанов. – Ф.: Кыргызмамбас, 1933. - 111 б.
8. **Шакирова, М.** Терминдер, алардын кыргыз тил илиминде изилдениши [Текст] / М.Шакирова.- Түркия, 2016.
9. **Шакирова, М.** К.К. Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүндө” филологиялык терминдердин берилиши [Текст] / М.Шакирова.- Бишкек, 2017.
10. **Юдахин, К.К.** Кыргызча-орусча сөздүк [Текст] / К.К. Юдахин. - М.: Сов. энцикл., 1965. - 973б.

Поступила в редакцию 5.06.2021г.

УДК 82

Калыбекова З.С.

к.ф.н., доцент Джалал-Абадского госуд. унив. им. Б.Осмонова, Кыргызская Республика

Шакирова М.Р.

к.ф.н., доцент Джалал-Абадского госуд. унив. им. Б.Осмонова, Кыргызская Республика

КЫРГЫЗ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРИНИН КТОРУЛУШТАРЫНЫН ЫКМАЛАРЫНЫН ЖАНА КАРАЖАТТАРЫНЫ ОРУС ТИЛИНДЕГИ ДАЛ КЕЛИШИ

Бардык лингвистикалык бирдиктерди, анын ичинде фразеологиялык бирдиктерди камтыган лингвомаданий баалуулуктарды изилдөө бүгүнкү адамга багытталган тил илиминин актуалдуу багыттарынын бири болуп саналат. Заанбап муун заманбап маданияттан, адамдардын менталитетинен алыстап, алардын виртуалдык дүйнөсүнө кетип баратат. Ошого карабастан, макаланын авторлору фразеологиялык бирдиктер, макал-лакаптар жана башка ушул сыяктуу элдик акылмандыктарды изилдеп, түпкү түпкүлүгүнө кайтып барууга болот, анын жардамы менен эл